

Inhoud

Vooraf 7

1. Prefect en paus in een spookstad 11

2. De heilige christelijke oorlog tegen de vuuraanbidders 42

3. De grootste overwinning en de grootste nederlaag 74

4. Kalief of koning van anderhalf wereldrijk 110

5. Verdeelde zee 143

6. De achtste of de tweede eeuw: hofmeiers, Europa, Bagdad 158

7. De late oudheid en de politieke macht van christendom en islam 190

Over bronnen en moderne wetenschap 200

Namen en spelling 213

Register 214

Herkomst afbeeldingen 217

Vooraf

In de vierde eeuw werd het christendom de staatsgodsdienst van het machtige Romeinse rijk. In de vijfde eeuw begon de westelijke helft van het rijk in elkaar te storten terwijl de oostelijke helft een krachtige en welvarende staat bleef, zo krachtig dat het later gebieden in het westen kon heroveren. De crisis in het oostelijke rijk kwam in de zevende eeuw. Het oostelijke Romeinse rijk overleefde, maar grote delen werden voortaan geregeerd door een islamitische kalief in plaats van door een christelijke keizer.

In *De vierde eeuw of hoe het christendom staatsgodsdienst werd* beschreef ik dat eerste proces, van de plotselinge keizerlijke erkenning van het eerder nog vervolgd christendom als een ook voor Romeinen geschikte godsdienst, via een aantal begunstingen, tot uiteindelijk het verbod van alle andere godsdiensten in het Romeinse rijk met alleen nog een gedoogstatus voor de joodse godsdienst. In dit boek wil ik laten zien hoe in de zevende eeuw, met een afronding halverwege de achtste, de Romeinse wereld rond de Middellandse Zee uiteenviel in staten met óf een christelijke óf een islamitische staatsgodsdienst. Sommige van die staten waren sterk, andere zo zwak dat je bijna niet van een staat kunt spreken. Dat laatste gold voor een aantal christelijke koninkrijken in wat nu Europa heet, met allerlei consequenties voor de zich daar ontwikkelende verhouding tussen de kerk en de ‘staat’.

Ook in dit boek gaat het mij om de verhouding tussen staat en godsdienst. Ik wil niet zozeer vertellen hoe de godsdiensten ontstonden, christendom of islam, maar hoe ze politieke bescherming en macht kregen, of behielden, of verloren, met alle gevolgen voor zowel de staat als de godsdienst. Ik zal van de theologische debatten weer de hoofdlijnen schetsen, niet alle finesses. Waarmee ik niet wil zeggen dat de theologische finesses onbelangrijk waren. Sommige die tegenwoordig onbegrijpelijk kunnen lijken hadden toen enorme politieke betekenis, en dan komen ze uiteraard wel in dit verhaal terecht. Andere die van mij minder aandacht krijgen hadden absoluut betekenis binnen de

godsdienst en voor de aanhangers ervan. Emoties over godsdienstige kwesties konden ook toen hoog oplopen. Of je nou zelf in goddelijkheid gelooft of niet, godsdienst is belangrijk, voor mensen individueel en voor menselijke maatschappijen. De grote en voor de mensen van toen volkomen onverwachte politiek-religieuze omwenteling in de vierde eeuw kreeg in de zevende eeuw een even onverwacht vervolg, en beide omwentelingen samen gaven de geschiedenis van uiteindelijk zelfs de wereld een nieuwe richting. De uitkomsten kunnen achteraf gezien vanzelfsprekend lijken, in de vierde of zevende eeuw kende niemand die nog. De geschiedenis wordt nu eenmaal gemaakt door mensen die soms heel goed door hebben wat ze aan het doen zijn en soms helemaal niet. Vaak proberen ze maar wat. Of ze denken dat ze het door hebben en worden dan toch totaal verrast.

Ik heb met de titel van het boek een beetje gesmokkeld. In het voorwoord van *De vierde eeuw* moest ik vertellen dat de mensen toen er geen idee van hadden dat ze in de vierde eeuw na Christus leefden. Naast logischerwijs de heidenen, om de verzamelterm te hanteren die in de loop van de vierde eeuw in zwang kwam voor bijna alle niet-christenen, telden ook de christenen zelf niet vanaf de geboorte van Jezus Christus. In de zevende eeuw werd het jaartal door de christenen nog steeds op andere manieren berekend, door de telling bijvoorbeeld te laten beginnen bij de schepping of bij de inhuldiging van een keizer. Pas vanaf de achtste eeuw, en vooral vanaf het einde ervan, ging men in ‘Europa’ langzamerhand over op de jaartelling die we tegenwoordig in grote delen van de wereld gebruiken. De moslims telden ondertussen al volgens hun eigen kalender en vierden trots het einde van hun eerste eeuw. De ‘zevende eeuw’ is kortom een constructie achteraf. En dan gaat het hier ook nog om een lange zevende eeuw, die al iets voor 600 begint en doorloopt tot wat we nu het jaar 750 noemen.

Dit boek eindigt rond 750 omdat het verhaal van de breuk in het Middellandse-Zeegebied in de zevende eeuw min of meer werd afgerond halverwege de achtste. Tot ver in de zevende eeuw moesten de Germaanse rijken in het westen er rekening mee houden dat het oostelijke Romeinse rijk opnieuw legers en vloten zou sturen om de oude rijksgrenzen te herstellen. Belangrijker: het Middellandse-Zeegebied bleef ondanks de verschillen een culturele en godsdienstige eenheid, een Romeins gemenebest, de *res publica* in het Latijn of de *oikoumene* in

het Grieks. Even leek het erop dat het gemenebest tot een einde zou komen door de Perzen, maar het liep anders. Toen begonnen de Arabische veroveringen en liep het weer anders. In het begin van de achtste eeuw waren de grenzen tussen islam en christendom getrokken, voor zover er nog van één christendom kon worden gesproken, want ook het christendom zelf ontkwam niet aan verbrokkeling. Waarna halverwege de achtste eeuw het Arabische rijk een nieuw centrum oostelijk van het oude Romeinse rijk stichtte, terwijl in het westen een nieuwe christelijke macht zich van de Middellandse Zee af bewoog in wat Europa zou worden. De Middellandse Zee was niet meer het vanzelfsprekende middelpunt. De grenzen tussen christendom en islam waren het resultaat van de kracht van staten. De christelijke staten waren niet bij machte geweest het hele Middellandse-Zeegebied te blijven beheersen en de nieuwe islamitische staat had de macht gehad de helft te veroveren, maar niet het geheel. Beide kampen moesten leren te leven rond een voortaan verdeelde zee. Wie naar een kaart van het Middellandse-Zeegebied van toen en van nu kijkt ziet dat na 750 eigenlijk alleen het Iberisch schiereiland en Turkije van politiek dominante godsdienst zijn gewisseld, even afgezien van de vraag hoe politiek dominant de godsdiensten tegenwoordig zijn. Tussendoor trokken kruisvaarders naar het oosten en Ottomanen ver Europa in, maar deze veroveringen werden, al lieten ze erfenissen achter, ook weer ongedaan gemaakt.

Het boek begint in de oude hoofdstad Rome met een met zichzelf worstelende paus. Dan volgt de geschiedenis van een keizer en keizerin die vanuit Constantinopel naar het oosten trokken en de grootste overwinning behaalden, gevolgd door de grootste nederlaag. Daarna blijft het verhaal in het oosten, bij een koning of kalief over anderhalf wereldrijk. Tot slot keren we terug naar het westen, het verre westen, naar een krachtige oorlogsheer. In de conclusie in hoofdstuk 7 zal ik niet alleen terugkijken naar de zevende eeuw, maar naar de komst van de beide nieuwe staatsgodsdiensten in de late oudheid. Daarna volgt nog een extra hoofdstuk waarin ik verwijs naar de bewaard gebleven bronnen uit de tijd zelf, het zijn er niet heel veel, en een selectie geef van belangrijke moderne boeken. Ook staat daar waar de citaten vandaan komen. Maar eerst dus naar de paus en naar de tijd dat het christelijke gemenebest, totdat de laatste dagen van de aardse wereld zouden aanbreken, eeuwig leek.

Postscriptum

Ik schreef dit boek in 2012 en 2013, deels in Nederland en deels in New York, terwijl in Syrië een burgeroorlog woedde. Ik heb geprobeerd de nieuwe oorlog niet te laten doorklinken wanneer ik het over de oorlogen en burgeroorlogen van lang geleden in niet in de laatste plaats dat land moest hebben. Wel heb ik een paar verwijzingen naar 'oude bouwwerken in Syrië die er nu nog steeds staan' geschrapd of afgezwakt: al had ik het bouwwerk ooit met eigen ogen gezien, wie kon zeggen of het ondertussen niet was beschadigd of vernietigd of nog zou worden vernietigd. Ik hoop dat wanneer u dit leest deze nieuwe beproeving voor Syrië en de Syriërs voorbij is.

1. Prefect en paus in een spookstad

Rome

Gregorius de Grote. Heilig verklaard door westerse en oosterse christenen. De simpele eerste middeleeuwer. De erudiete laatste Romein, efficiënt bestuurder. Hard, intolerant en gevangen in zijn tijd. Wijs, zijn tijd ver vooruit en voorbeeld voor vele pausen na hem. De laatste goede paus. Het oordeel ‘laatste goede paus’ is van Calvijn. Al bij de eerste hoofdpersoon in dit verhaal botsen de meningen.

Gregorius werd waarschijnlijk geboren in of rond 540, in Rome, aan het begin van een voor Rome en Italië catastrofale tijd. In 540 leek het nog of de oostelijke Romeinse keizer, Justinianus, Italië zonder grote problemen weer onder zijn gezag had gebracht. Na 540 ging bijna alles mis. Toen Gregorius in 590 bisschop van Rome werd, paus, was Rome pas echt een ruïnestad geworden. Leeg, met hooguit vijftigduizend inwoners in plaats van het miljoen in de oude glorie-tijd. Een buitenpost van een rijk dat vanuit het nieuwe Rome in het oosten werd geregeerd, Constantinopel.

Vanaf het begin van de vijfde eeuw was de westelijke helft van het Romeinse rijk uiteengevallen. Steeds meer en uiteindelijk zelfs alle westelijke provincies werden veroverd door Germaanse volken die er hun eigen bestuur vestigden. Volken die zelf weer onder druk stonden van de uit Azië binnengevallen Hunnen. De oostelijke helft weerde ondertussen alle aanvallen af, zij het soms door de daar binnenvallende volken beleefd en met geld mee naar het westen door te sturen. Het westen en het oosten hadden een tijd afzonderlijke maar in theorie gezamenlijk regerende keizers gehad. Toen in 476 de westelijke keizer, die in de praktijk al bijna geen macht meer had, werd afgezet zonder benoeming van een opvolger, was de oostelijke keizer in theorie ook weer de keizer van het westen geworden. Zelfs de meeste in de westelijke helft gevestigde Germanen onderschreven de theorie, zolang het maar beperkt bleef tot wat eerbetoon en zichzelf in de praktijk regeerden.

In de zesde eeuw vond keizer Justinianus de tijd rijp om het westen te heroveren. Hij bereidde het grondig voor, onder meer door aan de oostgrens een verdrag met Perzië te sluiten, de oude vijand en enige grote buurstaat van het Romeinse rijk. De eerste westelijke expeditie begon in 533 en was gericht op Africa, de oude Romeinse provincie met hoofdstad Carthago, niet ver van het huidige Tunis. De Germaanse Vandalen hadden er een eeuw geheerst en werden binnen twee jaar vernietigd door een goed geoefend leger onder generaal Belisarius. Daarna kreeg Belisarius de opdracht het kunststuk te herhalen in Italië tegen de Oost- of Ostrogoten.

De Ostrogoten hadden Italië veertig jaar lang geregeerd met groot respect voor de oude Romeinse cultuur. Voor zij Italië veroverden was Rome tweemaal door andere Germaanse volken geplunderd, de Visigoten en de Vandalen, maar beide keren zonder dat er veel was verwoest. Het aantal inwoners was al fors achteruitgegaan vergeleken met de tijd waarin Rome de keizerlijke hoofdstad was, toch leek het leven er bijna als vanouds, zeker het leven van de oude Romeinse elite. Die was nog steeds rijk, in het bezit van landerijen in heel Italië en daarbuiten. De senatorenklasse, de elite van de elite, was zelfs extreem rijk. De kinderen van de gegoede families konden op klassieke wijze worden opgeleid. De oude ambten bestonden nog en de senaat vergaderde, zolang de beambten en de senaat de werkelijk regerende Ostrogoten maar niet in de weg zaten. In delen van Rome werd nog gebouwd, Ostrogoten en Romeinen woonden samen festiviteiten bij.

Ook in Italië leek het plan van Justinianus vrij gemakkelijk te slaan. Eind 536 trok Belisarius Rome binnen en in 540 viel Ravenna, de hoofdstad van zowel de laatste westelijke Romeinse keizers als de Ostrogotische koningen. Heel Italië leek heroverd. En toen bleken de Ostrogoten nog niet verslagen en begon er een nieuwe strijd, voor de Ostrogoten uiteindelijk de doodstrijd, die Italië echt verwoestte. Het was de kindertijd van Gregorius. Het Rome waarin hij opgroeide werd afwisselend belegerd en bezet door de Ostrogoten en de soldaten van Justinianus, en nu werd er wel veel verwoest. Vele senatorenfamilies vluchtten naar Constantinopel, sommige kwamen na de oorlog terug, andere nooit. De oorlog duurde zo lang omdat in het oosten de Perzen weer aanvielen. Misschien opgestookt door Ostrogotische gezanten zagen de Perzen een kans en verbraken ze in 540 het vredesverdrag

dat bij het afsluiten nog eeuwig was genoemd. Justinianus wist waar de prioriteiten lagen, hij trok onmiddellijk een groot deel van zijn leger terug uit Italië om de grenzen in het oosten te verdedigen. Zijn in Italië achterblijvende generaals moesten het verder met legertjes van enkele duizenden soldaten doen, een tiende van de grootte van de Romeinse legers die de Perzen tegenhielden.

En er kwam de pest. Vanuit het Romeinse rijk reisden handelaren tot ver voorbij de oostelijke en zuidelijke grenzen, vooral op scheepsroutes via de Rode Zee, en waarschijnlijk met de handel over de Rode Zee mee bereikte kort na 540 een van de grootste pestepidemieën uit de geschiedenis het zuidoosten van het Middellandse-Zeegebied. Gauw woedde de pest overal, in Constantinopel, in Italië. Vele steden in oost en west verloren een derde van de bevolking. In Italië ging door de pest en de oorlog samen vermoedelijk meer dan de helft van de bevolking dood. Gregorius behoorde tot de overlevenden, maar je leest de overall aanwezige dood in wat hij dicteerde toen hij paus was. In 554, nadat er vanuit Constantinopel eindelijk weer een groter leger was gestuurd, waren de Ostrogoten vernietigd. Net als eerder de Vandalen verdwenen ze, het volk bestond niet meer. Italië kreeg nauwelijks de kans om bij te komen. In 568 vielen vanuit het noorden de Longobarden binnen, in wat bekend staat als het slothoofdstuk van de Germaanse volksverhuizingen. De Longobarden veroverden grote delen van het noorden en het midden. Rome, Ravenna en de meeste andere ommuurde steden in de kuststreken bleven voorlopig buiten hun macht, maar vrolijker werd het leven van de inwoners en van Gregorius er niet op.

Gregorius kwam uit de Romeinse elite, uit een welgestelde familie met land en andere bezittingen. Waarschijnlijk niet een van de oude senatorenfamilies, wel een familie die voor zover de omstandigheden dat nog toelieten de kinderen een goede opleiding kon geven, de meisjes ter voorbereiding op een leven binnenshuis, de jongens op een carrière daarbuiten. Zo'n Romeinse carrière voor mannen kon in deze tijd zowel burgerlijke als kerkelijke ambten inhouden. Gregorius' familie had al enkele hoge kerkelijke bestuurders geleverd, waaronder minstens eenmaal de bisschop van Rome. Drie tantes hadden voor een religieus leven gekozen, niet als nonnen in een klooster maar in hun eigen woning, terwijl een andere tante juist tegen alle tradities in met een beheerder van het familiebezit was getrouwd. Ondanks dit schandaal

in Constantinopel niet gemakkelijker. De spreektaal in Constantinopel was altijd al Grieks geweest, toch bleef de kennis van het Latijn eeuwenlang groot, want dat was de taal van het leger, het hof en het recht. Juist in deze tijd begon de status van het Latijn in Constantinopel te veranderen. Justinianus bleek achteraf de laatste keizer die de taal van huis uit sprak en we zullen nog zien hoe het Latijn in de zevende eeuw door het oostelijke rijk als officiële taal werd afgeschaft.

Gregorius heeft twee keizers ontmoet, Tiberius en Mauricius, om hier nog even de Latijnse namen te gebruiken. Ook voor Gregorius zullen de audiëntieregels hebben gegolden die driehonderd jaar eerder door Diocletianus waren ingevoerd en sindsdien alleen in kleinigheden waren aangepast. Alles was gericht op het scheppen van ontzag en afstand. Wie werd toegelaten moest een opzettelijk lange wandelroute door de gangen en hallen van het paleis volgen. De Kerk van de Heilige Wijsheid kunnen

Jongen die wagenrenners nadoet. Net als de afbeelding op de cover deel van een mozaïekvloer uit het grote keizerlijke paleis in Constantinopel. De vloer werd gelegd in opdracht van keizer Justinianus I en was enkele decennia oud toen Gregorius in Constantinopel woonde en het paleis regelmatig bezocht om op audiëntie te gaan. We weten niet zeker of Gregorius in de betreffende zaal is geweest en over de vloer heeft gelopen, maar het zou zomaar kunnen.

